

Модуль 1. Теоретичні засади антикризового управління

План

- 1.1. Поняття кризи в соціально-економічному розвитку і причини її виникнення
- 1.2. Типологія криз
- 1.3. Ознаки кризи: розпізнавання і подолання
- 1.4. Людський чинник антикризового управління
- 1.5. Сутність і закономірності економічних криз
- 1.6. Причини економічних криз
- 1.7. Фази циклу і їх прояв
- 1.8. Види економічних криз і їх динаміка

Проблематика. Що означає поняття криза? Чи неминучі кризи в соціально-економічному розвитку? Які існують кризи? Як слід відноситися до криз: побоюватися, боротися, вітати або розв'язувати? Які тенденції розвитку відображають кризу? Чи можна управляти кризовими ситуаціями?

Чому виникають економічні кризи? Як криза впливає на розвиток економіки? Чи можна уникнути економічної кризи? Чим визначається тривалість економічної кризи? Як і чому відбувається подолання економічної кризи?

1.1. Поняття кризи в соціально-економічному розвитку і причини її виникнення

У сучасній літературі ще не встановлено загальновизнане уявлення про кризи в розвитку соціально-економічної системи. Існувала точка зору, що кризи є характерною рисою капіталістичного способу виробництва і повинні бути відсутні при соціалістичному. У минулому існували навіть такі теоретичні положення, що при соціалізмі немає криз, є тільки «труднощі зростання». Багато років в нашій країні саме це поняття було, швидше, ідеологічним, ніж реальним чинником розробки економічної політики розвитку виробництва.

Деякі вважають, що воно відноситься лише до процесів макроекономічного розвитку, а в масштабах фірми або підприємства, наприклад, існують тільки більш менш гострі проблеми, викликані помилками або непрофесіоналізмом управління. Ці проблеми нібито не свідчать про кризу розвитку, вони не викликані об'єктивними тенденціями, хоча й обумовлені деякими зовнішніми причинами.

Поняття «криза» найтіснішим чином зв'язано і з поняттям «ризик», яке в тій чи іншій мірі впливає на методологію розробки будь-якого управлінського рішення. Виключить з нього очікування кризи, і пропаде гострота сприйняття ризику, стануть несподіваними і від цього ще важчими не тільки кризові ситуації, але і цілком звичні помилки.

Можна на проблему кризи поглянути і в іншому ракурсі. Соціально-економічна система в будь-якому своєму вигляді і будь-якій формі, будь то суспільна формація, фірма або підприємство, має дві тенденції свого існування: функціонування і розвиток.

Функціонування — ця підтримка життєдіяльності, збереження функцій, що визначають її цілісність, якісну визначеність, сутнісні характеристики. Розвиток — це придбання нової якості, що зміцнює життєдіяльність в умовах середовища, яке змінюється.

Функціонування і розвиток найтіснішим чином взаємозв'язані, відображають діалектичну єдність основних тенденцій соціально-економічної системи. Цей зв'язок можна бачити в її характеристиках і показниках (рис.1.1).

Наприклад, функціонування соціально-економічної системи характеризує обов'язкову наявність предмету праці, засобів праці і людини, що здійснює трудову діяльність. При цьому функціонування соціально-економічної системи можливе лише при певній відповідності цих ознак: засоби праці можуть змінювати його предмет, людина повинна володіти засобами праці, результат повинен відповідати інтересам і потребам людини. Все це умови функціонування.

Розвиток характеризує зміни в предметі, засобах праці і в людині.

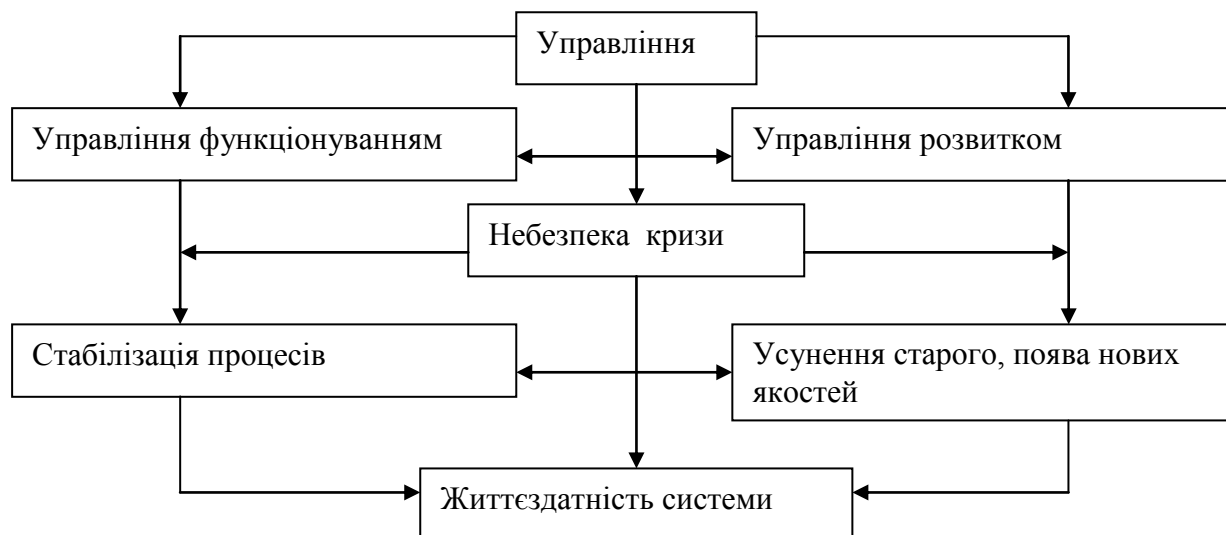

Рис.1.1. Виникнення небезпеки кризи в соціально-економічній системі

Критерієм цих змін є поява нової якості, що зміцнює стабільність і гармонійність функціонування соціально-економічної системи або створює принципово нові умови для цього. Фактом розвитку є підвищення продуктивності праці, зміна її характеру, виникнення нової технології, посилення мотивації діяльності.

При цьому, звичайно, міняються й умови функціонування соціально-економічної системи. Зв'язок функціонування і розвитку має діалектичний характер, що відображає можливість і закономірність настання й подолання криз. Функціонування стримує розвиток і в той же час є його живильним середовищем, розвиток руйнує багато процесів функціонування, але створює умови для його більш стійкого здійснення.

Таким чином, виникає циклічна тенденція розвитку, яка відображає періодичне настання криз. Кризи не обов'язково є руйнівними, вони можуть протікати з певним ступенем гостроти, але їх настання обумовлено не тільки суб'єктивними, але і об'єктивними причинами, самою природою соціально-економічної системи.

Кризи відображають не тільки суперечності функціонування і розвитку, але можуть виникати і в самих процесах функціонування. Це можуть бути, наприклад, суперечності між рівнем техніки і кваліфікацією персоналу, між

технологіями і умовами її використання (приміщення, кліматичне середовище, технологічна культура та ін.).

Криза — це крайнє загострення суперечностей в соціально-економічній системі, що загрожує її життєстійкості в навколишньому середовищі (рис.1.2).

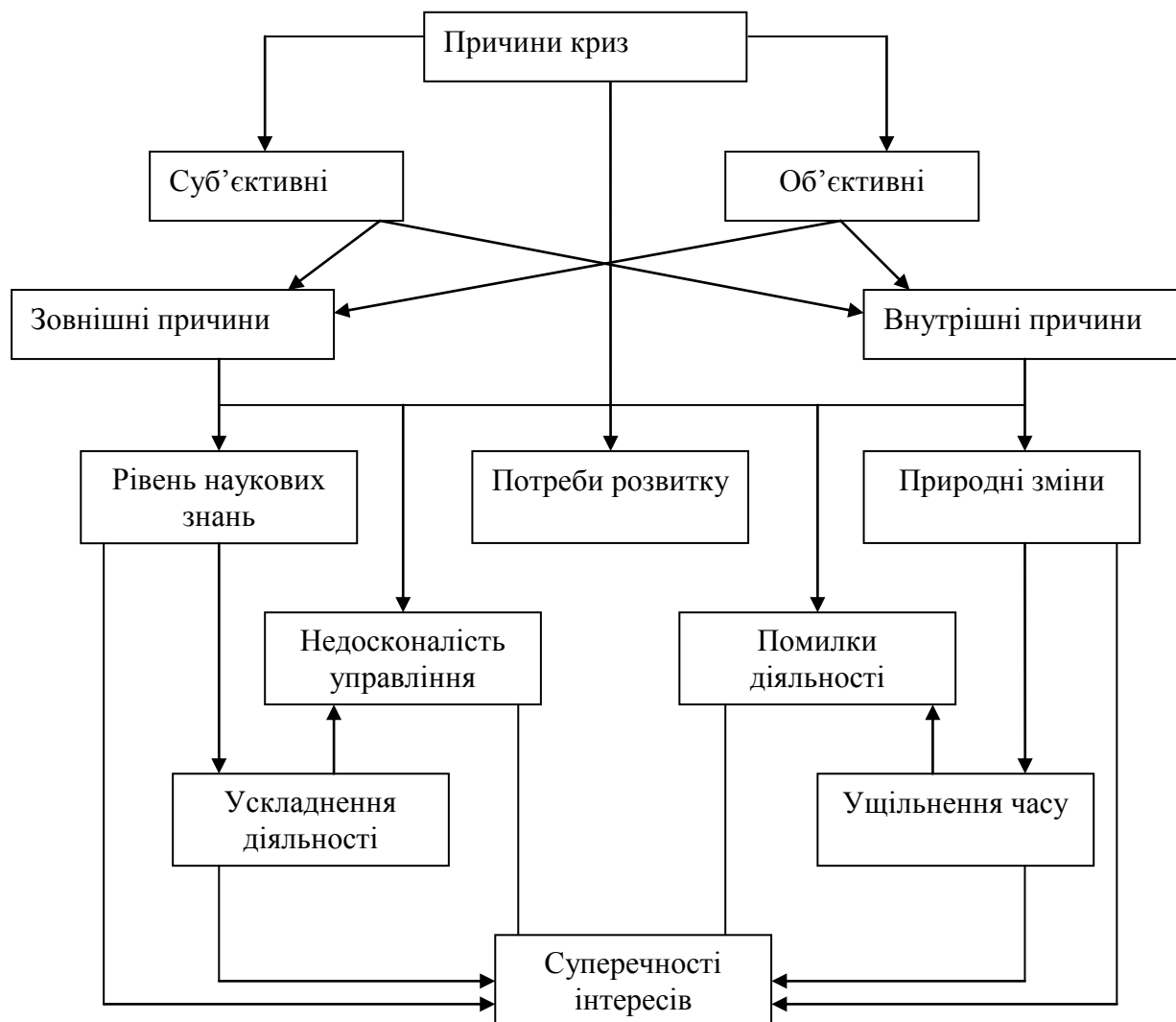

Рис.1.2. Причини криз

Причини кризи можуть бути різними. Вони діляться на об'єктивні, пов'язані з циклічними потребами модернізації і реструктуризації, і суб'єктивні, що відображають помилки і волюнтаризм в управлінні, а також природні, які характеризують кліматичні явища, землетрус та ін.

Причини кризи можуть бути зовнішніми і внутрішніми. Перші пов'язані з тенденціями і стратегією макроекономічного розвитку або розвитку світової економіки, другі — з конкуренцією, політичною ситуацією в країні,

внутрішніми конфліктами, недоліками в організації виробництва, недосконалістю управління, інноваційною і інвестиційною політикою. Якщо розуміти кризу таким чином, можна констатувати ту обставину, що небезпека кризи існує завжди і її необхідно передбачати і прогнозувати.

У розумінні кризи велике значення мають не тільки її причини, але й різноманітні наслідки: можливе оновлення системи або її руйнування, оздоровлення або виникнення нової кризи. Вихід з кризи не завжди пов'язаний з позитивними наслідками. Не можна виключати перехід до стану нової кризи, може бути навіть ще більш глибокої та тривалої.

Кризи можуть виникати як ланцюгова реакція. Існує можливість консервації кризових ситуацій на досить тривалий час. Це може пояснюватися певними політичними причинами. Взагалі наслідки кризи найтіснішим чином пов'язані з двома чинниками: її причинами і можливістю управління процесами кризового розвитку.

Наслідки кризи можуть вести до різких змін або м'якого тривалого і послідовного виходу. Післякризові зміни в розвитку системи бувають довгостроковими і короткостроковими, якісними і кількісними, оборотними і необоротними.

Різні наслідки кризи визначаються не тільки її характером, але й антикризовим управлінням, яке може або пом'якшувати кризу або загострювати її. Можливості управління в цьому відношенні залежать від мети, професіоналізму, мистецтва управління, характеру мотивації, розуміння причин і наслідків, відповідальності (рис.1.3).

У багатьох випадках рятує ентузіазм. Але ентузіазм не може давати тривалого ефекту, хоча виключати його з програм антикризового управління не слід. При цьому треба розуміти, що й ентузіазм буває різним за своїми джерелами, національними особливостями, традиціями культури та ін. Якщо ентузіазм використовується для прикриття грубих помилок або корисливих цілей, він не сприяє зняттю кризової напруги.

Рис.1.3. Можливі наслідки криз

1.2. Типологія криз

Практика показує, що кризи неоднакові не тільки за своїми причинами й наслідками, але й по самій своїй суті. Необхідність в розгалуженій класифікації криз пов'язана з диференціацією засобів і способів управління ними. Якщо є типологія і розуміння характеру кризи, з'являються можливості зниження її гостроти, скорочення часу і забезпечення безболісності протікання (рис.1.4).

Існують загальні і локальні кризи. Загальні охоплюють всю соціально-економічну систему, локальні — тільки її частину. Це розмежування криз за масштабами прояву. Звичайно, воно носить умовний характер. В конкретному аналізі кризових ситуацій необхідно враховувати межі соціально-економічної системи, її структуру і середовище функціонування.

За проблематикою кризи можна виділити макро- і мікрокризи. Макрокризі властиві досить великі обсяги і масштаби проблематики.

Мікрокриза захоплює тільки окрему проблему або групу проблем.

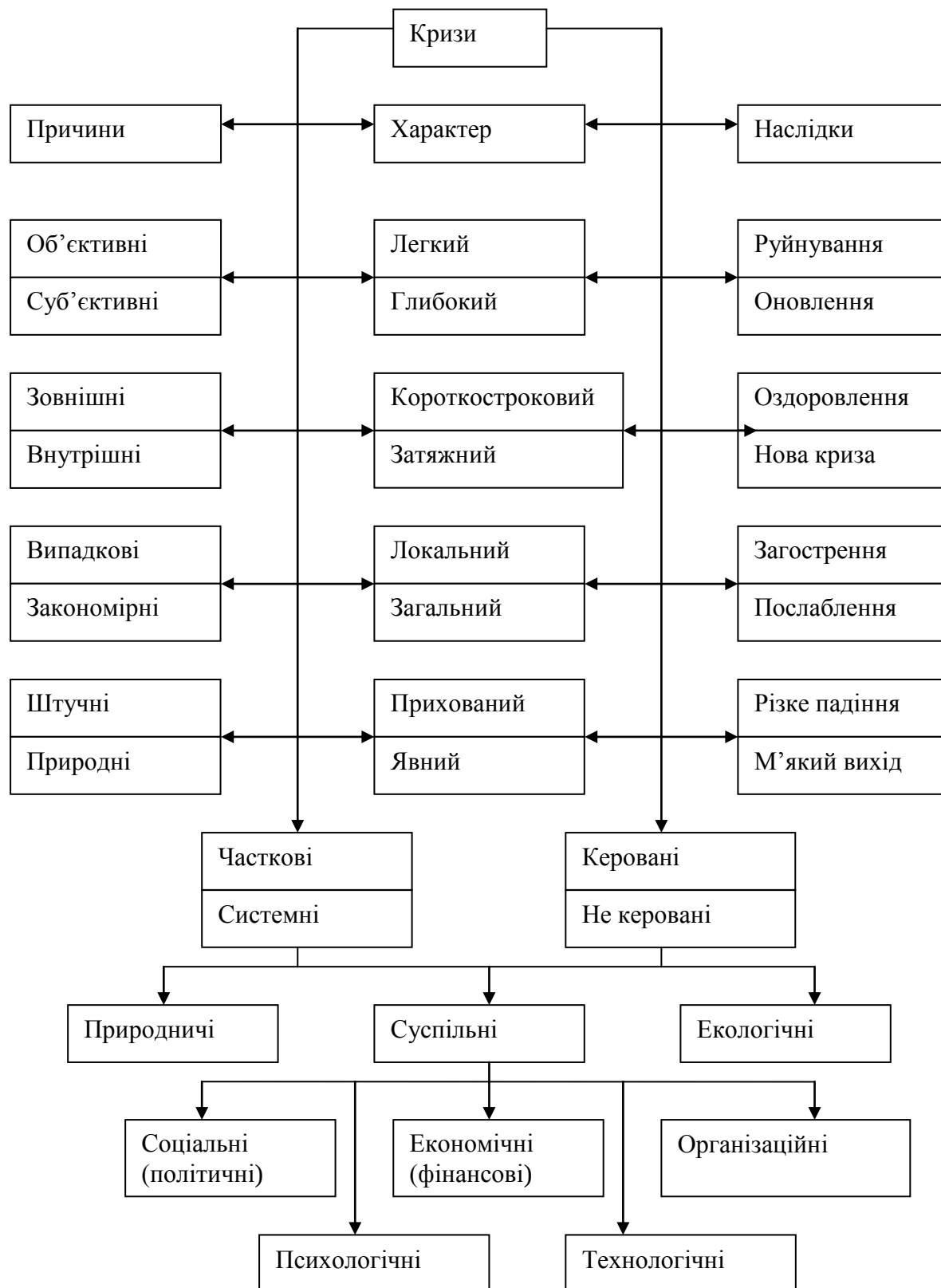

Рис.1.4. Типологія криз

Особливістю кризи є те, що вона, будучи навіть локальною або

мікрокризою, як ланцюгова реакція, може розповсюджуватися на всю систему або всю проблематику розвитку, тому що в системі існує органічна взаємодія всіх елементів і проблеми не розв'язуються окремо. Але це виникає тоді, коли немає управління кризовими ситуаціями, немає заходів локалізації кризи і зниження її гостроти, або навпаки, коли здійснюється навмисна мотивація розвитку кризи, можливо і таке.

За структурою відносин в соціально-економічній системі, за диференціацією проблематики її розвитку можна виділити окремі групи економічних, соціальних, організаційних, психологічних, технологічних криз.

Економічні кризи відображають гострі суперечності в економіці країни. Це кризи виробництва і реалізації товару, взаємостосунків економічних агентів, кризи неплатежів, втрати конкурентних переваг, банкрутства та ін. В групі економічних криз окремо можна виділити фінансові кризи. Вони характеризують суперечності в стані фінансової системи або фінансових можливостях системи. Це кризи грошового прояву економічних процесів.

Соціальні кризи виникають при загостренні суперечностей або зіткненні інтересів різних соціальних груп або утворень: працівників і працедавців, профспілок і підприємців, працівників різних професій, персоналу і менеджерів та ін. Часто соціальні кризи є як би продовженням і доповненням криз економічних, хоча можуть виникати і самі по собі, наприклад з приводу стилю управління, незадоволеності умовами праці, відносин до екологічних проблем, за патріотичними відчуттями.

Особливе положення в групі соціальних криз займає політична криза. Це – криза в політичному устрої суспільства, криза влади, криза реалізації інтересів різних соціальних груп, класів, в управлінні суспільством. Політичні кризи, як правило, зачіпають всі сторони розвитку суспільства і переходять в кризи економічні.

Організаційні кризи виявляються як кризи розподілу й інтеграції діяльності, розподілу функцій, регламентації діяльності окремих підрозділів, адміністративних одиниць, регіонів, філіалів або дочірніх фірм. В

організаційному устрої будь-якої соціально-економічної системи можуть загострюватися організаційні відносини. Це виявляється в ділових конфліктах, у виникненні плутанини, безвідповідальності, складності контролю та ін., що буває при надмірному або швидкому зростанні соціально-економічної системи, зміні умов її функціонування і розвитку, помилках при частковій реконструкції або організаційній перестраховці, що народжує бюрократичні тенденції. Організаційна криза виявляється часто як параліч організаційної діяльності. Однією з її форм є непомірна бюрократизація.

Психологічні кризи також нерідкі в сучасних умовах соціально-економічного розвитку. Це кризи психологічного стану людини. Вони виявляються у вигляді стресу, що набуває масового характеру, у виникненні відчуття невпевненості, паніки, страху за майбутнє, незадоволеності роботою, правовою захищеністю і соціальним положенням. Це кризи в соціально-психологічному кліматі суспільства.

Технологічна криза виникає як криза нових технологічних ідей в умовах явно вираженої потреби в нових технологіях. Це може бути криза технологічної несумісності виробів або криза відторгнення нових технологічних рішень. В більш узагальненому плані такі кризи можуть виглядати кризами науково-технічного прогресу – загострення суперечностей між його тенденціями, можливостями, наслідками. Наприклад, на даний час переживає явну кризу ідея мирного використання атомної енергії, будівництва атомних електростанцій і кораблів.

З безпосередніх причин виникнення кризи розділяються на природничі, суспільні, екологічні. Перші викликані природничими умовами життя і діяльності людини. До причин таких криз відносяться землетруси, урагани, пожежі, кліматичні зміни, повені. Все це не може не відобразитися на економіці, психології людини, соціальних і політичних процесах. При певних масштабах такі явища природи народжують кризи.

Причиною кризи можуть бути і суспільні відносини у всіх видах їх прояву. У сучасних умовах велике значення має розуміння і розпізнавання криз

взаємовідношення людини з природою – екологічних. Це кризи, що виникають при зміні природних умов, викликаних діяльністю людини, – виснаження ресурсів, забруднення навколишнього середовища, виникнення небезпечних технологій, зневага законів природної рівноваги.

Кризи також можуть бути передбаченими (закономірними) і несподіваними (випадковими). Передбачені кризи настають як етап розвитку, вони можуть прогнозуватися і викликаються об'єктивними причинами накопичення чинників виникнення кризи – потребами реструктуризації виробництва, зміною структури інтересів під впливом науково-технічного прогресу.

Несподівані кризи часто бувають результатом або грубих помилок в управлінні, або яких-небудь природних явищ, або економічної залежності, що сприяє розширенню і розповсюдженню локальних криз.

Різновидом передбачених криз є циклічна криза (звичайно, в тому випадку, якщо відома і вивчена природа кризи та її характер). Вона може виникати періодично і має певні фази свого настання і протікання.

Існують також кризи явні і латентні (приховані). Перші протікають помітно і легко виявляються. Другі є прихованими, протікають відносно непомітно і тому найбільш небезпечні.

Кризи бувають глибокими і легкими. Глибокі, гострі кризи часто ведуть до руйнування різних структур соціально-економічної системи. Вони протікають складно і нерівномірно, часто акумулюють в собі безліч суперечностей, зав'язують їх в заплутаний клубок. Легкі, м'які кризи протікають більш послідовно і безболісно. Їх можна передбачати, ними легше управляти.

Вся сукупність можливих криз розділяється також на групи затяжних і короткочасних криз. Чинник часу в кризових ситуаціях грає важливу роль. Затяжні кризи, як правило, проходять хворобливо і складно. Вони часто є слідством невміння управляти кризовими ситуаціями, нерозумінням сутності й характеру кризи, її причин і можливих наслідків.

1.3. Ознаки кризи: розпізнавання і подолання

Типологія криз має велике значення в їх розпізнаванні, а, отже, і успішному управлінні ними. Класифікаційні ознаки реальної кризи можуть розглядатися і як її параметри, що «підказують» або визначають оцінку ситуації, розробку і вибір вдалих управлінських рішень.

Небезпека кризи існує завжди, навіть коли її немає. Тому дуже важливо знати ознаки настання кризових ситуацій і оцінювати можливості їх подолання. Взагалі соціально-економічна система є саморегульованою системою. Це значить, що в її існуванні діють механізми відновлення необхідної і відносної рівноваги. Але управління існує тому, що є, з одного боку, частиною цих механізмів, з іншого – для того, щоб, спираючись на ці механізми, забезпечувати менш хворобливий і більш послідовний з погляду інтересів людини розвиток соціально-економічної системи. Але це можливо тільки в тому випадку, якщо будуть відомі тенденції поведінки і розвитку соціально-економічної системи, її характеристики і ознаки дійсного стану, настання певних фаз цього стану і етапів об'єктивного розвитку.

Подолання криз – керований процес. Про це свідчать багато криз, що відбувалися в історії розвитку людства, виробництва й економіки. Успіх управління залежить від своєчасного розпізнавання кризи, симптомів її настання. Ознаки кризи диференціюються, перш за все, за її типологічній приналежності: масштаби, проблематика, гострота, область розвитку, причини, можливі наслідки, фаза прояву (рис.1.5).

У розпізнаванні кризи велике значення має оцінка взаємозв'язку проблем. Існування і характер такого взаємозв'язку може багато що сказати і про небезпеку кризи і її характер. В управлінні соціально-економічною системою повинен функціонувати так званий моніторинг антикризового розвитку. Це контроль процесів розвитку й відстеження їх тенденцій за критеріями антикризового управління. Адже існує прогноз погоди, землетрусів, сонячної активності. Цим займаються спеціальні служби. Чому в системі управління не може бути аналогічних служб?

Але для такого прогнозу необхідні чіткий набір ознак і показників кризового розвитку, методологія їх розрахунку і використання в аналізі. Прогноз криз можливий тільки на основі спеціального аналізу ситуацій і тенденцій. Взагалі в розпізнаванні криз беруть участь всі показники оцінювання стану соціально-економічної системи.

Розпізнавання будується як на діючих в управлінні показниках, так і на спеціалізованих, які, ймовірно, в майбутньому ще доведеться розробляти. Наприклад, зниження продуктивності праці або ефективності виробництва не може не відображати можливість кризи. Воно може бути випадковим і епізодичним, але може і свідчити про тенденцію кризового розвитку.

Рис.1.5. Ключові характеристики оцінки кризи

Існуюча на даний час система показників не була орієнтована на розпізнавання криз. Вона працювала на управління ситуаціями послідовного і «неухильного», так, принаймні, вважалося у минулому в нашій країні, розвитку. Тому необхідна розробка нових, мабуть, синтетичних показників, для

того, щоб більш точно і своєчасно визначати вірогідність і момент настання кризових ситуацій.

Велике значення має не тільки система показників, що відображають основні ознаки кризи, але і методологія їх конструювання і практичного використання. В сучасному механізмі управління це є його найслабкішою ланкою. Йдеться про методологію розпізнавання кризи у всіх аспектах цього процесу: мета, показники, їх використання в аналізі ситуацій, практична цінність передбачення криз.

Методологія розпізнавання кризи найтіснішим чином пов'язана з організацією цієї роботи, яка припускає наявність фахівців, функції їх діяльності, статус рекомендацій або рішень, взаємодію в системі управління. Коли ми говоримо про таких фахівців, передбачається не тільки підготовка і наявність так званих антикризових менеджерів або арбітражних керівників, але і спеціалізованих в цій діяльності аналітиків.

Розпізнавання кризових ситуацій і передбачення криз сьогодні у зв'язку з великою складністю управління і масштабів виробничої діяльності, що збільшуються, повинне бути поставлено на професійну основу. Професіоналізм управління не обмежується навичками нормального, успішного управління. Він повинен виявлятися і в умовах підвищеного ризику, екстремальних ситуацій, кризи.

1.4. Людський чинник антикризового управління

Криза – об'єктивне явище в соціально-економічній системі. Це уявлення узгоджується з розумінням того, що в основі функціонування і розвитку соціально-економічної системи лежить керована діяльність людини. Бажання ефективно управляти нею може виражатися в прагненні розширювати сферу управління, тобто зменшувати частку некерованих процесів.

І до певної міри це вдається. Можна припустити, що в майбутньому людина взагалі виключить кризи з розвитку соціально-економічних систем, а нинішні кризи характеризують лише рівень розвитку людини, недолік знань,

недосконалість управління.

Таке припущення виглядає логічним. Але вся практика розвитку суспільства й економіки у всі періоди історії свідчить про зворотне. Не дивлячись на «людську природу» криз, уникнути їх не вдається. Більш того, у багатьох випадках саме людська природа кризи є її причиною і джерелом.

Вся діяльність людини побудована на задоволенні її інтересів, які змінюються нерівномірно і непропорційно. Інтереси знаходяться в постійній суперечності навіть у окремої людини, а тим більше у соціальних груп або класів суспільства. Суперечності інтересів і об'єктивна нерівномірність їх зміни визначають як можливість криз, так і їх необхідність. Саме це лежить в основі всіх криз в соціально-економічній системі, навіть криз, пов'язаних з природничими умовами. Нерідкі випадки використання природних катаклізмів в політичних цілях, переростання їх в кризи політичні і соціально-економічні.

Абсолютне управління динамікою і взаємодією інтересів людини неможливе, тому що в системі її інтересів є інтерес свободи, демократичності управління, самостійності і самодіяльності. Саме на цих інтересах будується ефективне управління.

У міру розвитку соціально-економічної системи спостерігається підвищення ролі людського чинника в антикризовому розвитку, який означає не виключення кризи, не боротьбу з нею, а передбачення й упевнене, своєчасне й, по можливості, безболісне її подолання.

Антикризовий розвиток – це не абсолютна відсутність кризи, а наявність таких криз, які є імпульсом успішного, з позицій інтересів людини, розвитку. Мету і інтереси може мати тільки людина. Саме вони є основою розпізнавання криз і їх усунення.

1.5. Сутність і закономірності економічних криз

Першопричиною, тобто можливістю виникнення економічних криз, є розрив між виробництвом і споживанням товарів. В межах натурального господарства між виробництвом і споживанням існував прямий зв'язок і тому

не було умов для економічних криз. Можливість для них з'явилася і поширювалася у міру розвитку товарного виробництва й обігу. Розподіл праці, розвиток спеціалізації і кооперації збільшував розрив між виробництвом і споживанням. Але при простому товарному виробництві вірогідність криз не могла перетворитися на необхідність. Товари тоді продавалися в основному на місцевих ринках, ускладнення їх реалізації носили локальний характер і не могли викликати порушення процесу реалізації у всьому суспільстві. Після того, як товарне виробництво стало пануючою формою організації виробництва, а ринок стихійним його регулятором, розрив між виробництвом і споживанням, як в часі, так і в просторі різко посилювався.

У умовах стихії і анархії виробництва економічні кризи стали об'єктивною закономірністю. В докапіталістичних способах виробництва було недовироблення матеріальних благ. При капіталізмі вперше виникло перевиробництво. Чому це відбулося? Розвиток економіки привів до того, що виробництво носить суспільний характер, а форма привласнення результатів праці в основному збереглася приватна. Це веде до загострення суперечності між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення. Прояв цієї суперечності в різні історичні періоди і в різних країнах мав свою специфіку, яка значною мірою впливала на характер криз. Сутність економічної кризи виявляється в перевиробництві товарів по відношенню до платоспроможного сукупного попиту, в порушенні процесу відтворення суспільного капіталу, в масових банкрутствах фірм, зростанні безробіття і інших соціально-економічних потрясіннях.

В теорії економічного циклу відображаються закономірності розвитку відтворення, що характеризуються чергуванням спадів і підйомів виробництва. Найбільш глибоко і докладно цю проблему досліджував К.Маркс. Він розкрив причини криз і обґрунтував неминучість їх в умовах стихії і анархії виробництва. Відомий економіст В. Леонтьєв писав: «Теорія ділового циклу явно у боргу перед Марксівською політекономією. Навряд чи було б перебільшенням сказати, що три томи «Капіталу» в набагато більшому ступені,

ніж яка б то не було інша робота, сприяли висуненню цієї проблеми на передові рубежі економічних дебатів».

Немарксистські школи спочатку виступили із запереченням неминучості економічних циклів, доводили можливість подолання циклічності як явища в межах традиційного ринкового механізму. Розвиток світової економіки в ХХ ст. привів до відмови від крайнощів в поглядах на циклічність процесу відтворювання.

Перша періодична криза відбулася в Англії в 1825 р., де на той час капіталізм став пануючим ладом. Наступна криза в 1836 р. охопила Великобританію і США. Криза 1847 р. торкнулася майже всіх країн Європи. Перша світова економічна криза відноситься до 1857 р. Це була найглибша криза з початку капіталістичного розвитку. Криза 1873-1878 рр. охопила більшість європейських країн і США і перевершила всі попередні за своєю тривалістю. Світові економічні кризи відбувалися в 1900-1903 рр., 1907 р., 1920 р., але всі вони не йшли ні в яке порівняння з світовою кризою 1929-1933 рр. Вона тривала більше чотирьох років і охопила весь капіталістичний світ і всі сфери економіки. Сукупний обсяг промислового виробництва капіталістичних країн скоротився тоді на 46%, виплавка сталі зменшилася на 62%, видобуток вугілля – на 31%, виробництво продукції суднобудування скоротилося на 83%, зовнішньоторговельний оборот – на 67%, число безробітних досягло 26 млн. чоловік, або 25% всіх зайнятих у виробництві, реальні доходи населення зменшилися в середньому на 58%. Криза супроводжувалася величезною кількістю банкрутств. Тільки в США розорилося 109 тис. фірм.

Після цієї кризи депресія була затяжною. Після деякого пожвавлення в 1937 р. наступила нова криза, характерна тим, що їй не передувала фаза підйому. Нова криза хоча і була слабшою за попередню, але протікала вельми гостро. Загальний обсяг промислового виробництва в капіталістичному світі скоротився на 11%, а в США – на 21%, випуск автомобілів зменшився на 40%. Розвиток і загострення цієї кризи були перервані другою світовою війною 1939–1945 рр.

Після другої світової війни в 1948–1949 рр. вибухнула локальна економічна криза, яка охопила США і Канаду. В США обсяг промислової продукції тоді впав на 18,2%, в Канаді – на 12%, а загальний обсяг промислового виробництва розвинених капіталістичних країн скоротився на 6%. Чергові економічні кризи в капіталістичних країнах проходили в 1953–1954 і 1957–1958 рр. Але найглибшою в післявоєнний період була економічна криза 1973–1975 рр. Вона охопила всі капіталістичні країни і відрізнялася високим рівнем інфляції. Характерною особливістю цієї кризи було переплетення її з глибокими структурними кризами, що уразили найважливіші сфери виробництва – енергетику, сировинні галузі, включаючи і сільське господарство, а також валютну систему.

Таблиця 1.1

Циклічні кризи ХХ ст.

Роки кризи	Спад промислового виробництва		Роки кризи	Спад промислового виробництва	
	глибина, %	тривалість, міс.		глибина, %	тривалість, міс.
1900-1903	2,0	12	1948-1949	5,8	9
1907-1908	6,4	12	1957-1958	4,1	15
1913-1914	11,5	16	1970-1971	2,6	8
1920-1921	16,4	14	1974-1975	10,7	9
1929-1933	46,0	37	1980-1982	7,2	33
1937-1938	10,8	9	1990-1992	1,9	10

З того часу починається широкомасштабне втручання держави в економіку, антициклічну регуляцію. Гігантські монополії вивчають ринок, платоспроможний попит населення, прогнозують його і під час кризи свідомо скорочують масштаби виробництва. В наступні десятиріччя почалося масове виробництво товарів тривалого використання (автомобілів, холодильників, телевізорів), які через певний проміжок часу населення намагалося замінити кращими моделями. Так виникає нова матеріальна основа економічного циклу

– масове оновлення товарів широкого вживання. В той же час держава проводить активну амортизаційну політику, направлену на прискорення процесу оновлення основного капіталу в післявоєнний період. Тому економічний цикл стає коротшим, а кризи – менш глибокими. Замість перевиробництва товарів має місце перевиробництво основного капіталу (коли виробничі потужності навіть в безкризовий період завантажені на 75-80%), немає різкого зниження цін і тому подібне. Саме тому під час кризи 1990-1992 рр. спад промислового виробництва складав 1,9%, а її тривалість – 10 місяців.

На відміну від попередніх криз в 90-х роках спостерігається їх асинхронність. Так, в 1993р. в Німеччині, Франції і деяких інших країнах Західної Європи спостерігався спад, в 1995-1996 рр. – стагнація, тоді як в Японії економічна криза наступила лише в 1997-1999 рр. (темпи зростання ВВП в 1997 р. складали лише 1,6% порівняно з 5,1% в 1996 р., а в 1998 р. його зниження складало 2,5%, у тому числі промислового виробництва – на 7,1%).

Тривале економічне зростання в США після 1992 р. значною мірою пояснюється великим і стабільним припливом капіталу, який в кінці 90-х років щорічно складав в середньому приблизно 550 млрд. дол., у тому числі портфельні інвестиції – майже 50 млрд. дол. Певний вплив на позитивну динаміку мав приплив капіталу з Росії, України.

1.6. Причини економічних криз

Вельми суперечливі точки зору на причини економічних криз. І для цього є немало об'єктивних передумов. Річ у тому, що дія на циклічність відтворювання одних і тих же чинників в різні періоди вельми різна і до того ж прояв їх в окремих державах має свої особливості. Багато економістів тривалість циклу пов'язують з науково-технічним прогресом (НТП). Активна частина основного капіталу морально застарівала протягом 10–12 років. Це вимагало її оновлення, що служило стимулом економічного пожвавлення. Оскільки початковим поштовхом служить заміна устаткування і технології, те оновлення основного капіталу називають матеріальною основою економічного

циклу. Подальші скорочення періодів циклу (з 10-11 років в XIX в. до 7–8 років в передвоєнні і 4–5 років в післявоєнні роки XX в.) зв'язуються з прискоренням термінів оновлення основного капіталу під впливом НТП в сучасному світі.

У К.Маркса була своя система поглядів не тільки на причини, що визначають тривалість циклів, але і на саму природу циклічності. Принциповою відмінністю точки зору К.Маркса за даною проблемою є те, що причини циклічності капіталістичного відтворювання він вбачав в самій природі капіталізму, безпосередньо в суперечності між суспільним характером виробництва і приватним характером привласнення його результатів.

Представники неокласичної і ліберальної шкіл висувують різні причини економічних криз, не пов'язуючи їх з природою капіталізму. Багато хто з них вважає причиною криз недоспоживання населення, що викликає перевиробництво. Послідовною представницею теорії недоспоживання була Джоан Робінсон, лідер лівого кейнсіанства. Ліками від криз вважалося стимулювання споживання. Але виникаючий недолік споживання (платоспроможності) є швидше слідством, ніж причиною криз.

Більш близькі до марксистської позиції економісти, що вважають причиною криз диспропорційність, або «нерівноваженість». Кризи обумовлені відсутністю правильних пропорцій між галузями, стихійними діями підприємців. Теорія нерівноваженості поєднується з іншим поширеним поглядом на кризи як на породження зовнішніх умов – політичних, демографічних, природних. Ф. фон Хайек – прихильник ринкової свободи і лютий супротивник державного втручання – вважав, що кризи перевиробництва виникають через надмірне фінансування з боку держави (дешеві кредити, стимулювання попиту).

Існує і психологічна теорія криз. На думку Й. Шумпетера, кожній фазі властива своя психологічна картина, що формує відношення до інвестицій. Паніка і розбрід кризового стану ведуть до застою капіталовкладень, підвищений настрій в умовах підйому стимулює лихоманку. «Змінні ситуації» формують нерівномірність інвестиційного циклу.

Економічною наукою до теперішнього часу розроблена ціла низка різних теорій, що пояснюють причини економічних циклів і криз. П. Самуельсон, наприклад, серед найвідоміших теорій циклів і криз в своїй книзі «Економіка» виділяє такі:

- грошову теорію, яка пояснює цикл експансією (стисненням) банківського кредиту (Хоутрі та ін.);
- теорію нововведень, що пояснює цикл використанням у виробництві важливих нововведень (Шумпетер, Хансен);
- психологічну теорію, що трактує цикл як наслідок хвиль песимістичного і оптимістичного настрою, що охоплюють населення (Пігу, Беджгот та ін.);
- теорію недоспоживання, що убачає причину циклу в дуже великій частці доходу, що йде багатим і бережливим людям, в порівнянні з тим, що може бути інвестовано (Гобсон, Фостер, Кетчингс та ін.);
- теорію надмірного інвестування, прихильники якої вважають, що причиною рецесії є, швидше, надмірне, ніж недостатнє, інвестування (Хайек, Мізес та ін.);
- теорію сонячних плям: погода – врожай (Джевонс, Мур).

При оцінці поглядів на циклічність і її причини слід зазначити, що вони видозмінювалися в часі разом із зміною самої соціально-економічної дійсності. З урахуванням цього заслуговує уваги точка зору ряду російських економістів, які виділяють три етапи в зміні поглядів на економічні цикли.

Перший етап охоплює період з початку XVIII ст. до середини 30-х років XX ст. В цей період переважали думки про те, що економічні кризи або взагалі неможливі при капіталізмі (Дж.С. Мілль, Ж.-Б. Сей, Д. Рікардо), або вони носять лише випадковий характер і що система вільної конкуренції здатна самотійно їх долати (Ж.-Ш. Сисмонді, Р. Родбертус, К.Каутський).

Другий етап охоплює період з середини 30-х до середини 60-х років XX ст. Виділення цього періоду пов'язано з працями Дж.М. Кейнса і, перш за все, з його висновком про те, що економічні кризи (точніше депресія, застій)

неминучі в умовах класичного капіталізму і витікають з природи властивого йому ринку. Кейнс одним з перших серед західних економістів прямо заявив про те, що капіталістичний ринок включає різні прояви монополізму і поєднується з державним регулюванням, чому ціни і заробітна платня є негнучкими.

Як принципово необхідний засіб згладжування проблем кризи і безробіття Кейнс висунув ідею забезпечення державного втручання в економіку в цілях стимулювання ефективного сукупного попиту. До його заслуг в дослідженні чинника циклічності слід також віднести розроблену їм теорію мультиплікатора, яка в подальшому стала широко використовуватися при аналізі причин циклічності.

Третім етапом в дослідженні причин економічних циклів є період з середини 60-х років до теперішнього часу. В цей період, по-перше, стала приділятися особлива увага розмежуванню екзогенних (внутрішніх) і ендогенних (зовнішніх) причин циклічності ринкової економіки, причому саме ендогенним чинникам стало приділятися переважна увага. По-друге, визначилася позиція ряду фахівців, згідно якої держава в розвинених країнах далеко не завжди прагне антикризового регулювання, згладжуванню циклічних коливань і до стабілізації економічної рівноваги, а проводить нерідко так звану проциклічну політику, тобто провокує і підтримує циклічність.

Грунтовний аналіз екзогенних і ендогенних підходів до пояснення причин циклічності представлений так званим мультиплікаційно-акселераційним механізмом циклу. Моделі мультиплікатора і акселератора в теорії розглядаються окремо, але в житті їх механізм діє в тісному взаємозв'язку: як тільки приходить в дію один з даних механізмів, починає функціонувати і другий.

Суть принципу акселерації полягає в тому, що коли продаж товарів, які випускає підприємство, зростає на кілька відсотків, то виробництво машин і устаткування для випуску цих товарів збільшується у декілька разів.

Акселератор – це коефіцієнт, що характеризує зв'язок між зміною доходу

(споживання) і чистими інвестиціями.

Визначення цього коефіцієнта можна здійснити за допомогою такої формули:

$$A = \frac{\Delta \text{ЧИ}}{\Delta \text{Д}};$$

де А – акселератор; $\Delta \text{ЧИ}$ – приріст чистих інвестицій; $\Delta \text{Д}$ – приріст доходу (споживання).

За відсутності інвестування почнеться скорочення виробництва у галузях, які виробляють машини й устаткування, що призведе там до депресійних явищ, до зменшення доходів, а також витрат працівників на придбання споживчих товарів. У кінцевому підсумку все це може призвести до скорочення виробництва.

Тобто якщо в положенні рівноваги відбувається автономна (не залежна від економічної системи) зміна попиту у вигляді приросту інвестицій, то до руху приходить мультиплікатор, який викликає цілий ряд змін доходу. А зміни доходу приводять до руху принцип акселератора і породжують зміни в обсягах похідних капіталовкладень. Зміни в капіталовкладеннях знов приводять в дію мультиплікатор, який породжує зміни доходу, що приводять до нових капіталовкладень. Загальна модель взаємодії мультиплікатора й акселератора характеризується формулою Дж. Хікса:

$$Y_{t1} = (1 - S) \times Y_{t-1} + V(Y_{t-1} - Y_{t-2}) + A_t$$

де Y_t – національний дохід; S – частка заощаджень в національному доході; $(1 - S)$ – частка споживання в національному доході (або схильність до споживання); V – коефіцієнт акселератора; A_t – автономні інвестиції.

Відхилення, які викликає мультиплікаційно-акселераційний механізм, ділять на три основні категорії: затухаючі, вибухові і рівномірні. Затухаючі – такі коливання, амплітуда яких поступово скорочується до того моменту, де вони зовсім зникають і дохід стабілізується на досягнутому рівні. При вибухових коливаннях амплітуда постійно збільшується. Рівномірні – мають місце тоді, коли амплітуда коливань постійна.

Дослідження природи циклічності відтворювання в умовах державного регулювання економіки породили низку нових поглядів і концепцій по даній проблемі. В їх числі концепції «рівноважного ділового циклу» і «політичного ділового циклу». Перша відображає розвиток ідей монетаризму. Згідно цієї концепції держава разом з багатьма властивими їй функціями грає роль своєрідного генератора грошових «шоків», які виводять господарську систему зі стану рівноваги і, таким чином, підтримують циклічні коливання в суспільному відтворюванні.

У 70–80-х роках дана концепція активно розроблялася представниками теорії раціональних очікувань. Якщо монетаристи вважають, що держава може спровокувати цикл, користуючись недостатньою обізнаністю людей про істинний зміст і цілі різних напрямів державної економічної політики, прихильники теорії раціональних очікувань виходять по даному питанню з протилежних міркувань. Вони вважають, що підприємці і населення навчилися завдяки інформаційній революції, що відбувається, оцінювати і розпізнавати істинні мотиви рішень державних органів і можуть всякий раз своєчасно реагувати на них згідно своїй вигоді. В результаті цілі державної політики залишаються нереалізованими, а спад або підйом приймають більш яскраво виражений характер.

Друга концепція («політичного ділового циклу») базується на тому, що залежність між рівнем безробіття і рівнем інфляції визначається кривою Філіпса, тобто існує зворотна залежність між даними величинами: чим менше безробіття, тим швидше ростуть ціни. Її прихильники вважають, що економічний стан усередині країни істотним чином впливає на популярність правлячої партії. Як головні економічні показники, на які реагує населення, виділяються темпи інфляції і норма безробіття: чим нижче їх рівні, тим за інших рівних умов більше голосів буде подано на майбутніх виборах за правлячу партію або президента.

З метою забезпечення перемоги уряд вживає заходів для підтримки такого поєднання рівнів інфляції і безробіття, яке представляється

найприйнятнішим виборцям. Тому адміністрація після приходу до влади прагне понизити темпи зростання цін шляхом штучної провокації кризових явищ, а до кінця свого правління влада починає вирішувати протилежну задачу – піднімає рівень зайнятості. Останній викликає зростання цін, але розрахунок робиться на те, що до виборів рівень зайнятості підніметься, а інфляція не встигне набрати повної сили. Партія влади може забезпечити перемогу.

1.7. Фази циклу і їх прояв

Класичний цикл суспільного відтворювання складається з чотирьох фаз (рис. 1.6).

Перша фаза – криза (спад). Головним проявом спаду є падіння обсягів виробництва і скорочення розмірів ВВП. Відповідно, виробничі потужності підприємств виявляються завантаженими не повністю, знижується прибуток, падає курс акцій, скорочується зайнятість населення, знижується рівень заробітної платні, життєвий рівень населення падає, збільшується бідність. В результаті зменшується сукупний попит, у відповідь на це ще більше скорочується виробництво і, відповідно, пропозиція. Для забезпечення макроекономічної рівноваги стає необхідним скорочення виробництва.

Нерівноваженість існує і на грошовому ринку. Раз грошова маса відстає від товарної, то виникає брак грошей, особливо на початкових етапах кризи. Тому єдине, що може рости в період кризи, це норма банківського відсотка, оскільки попит на гроші перевищує їх пропозицію.

Висока норма відсотка при низькій прибутковості, а нерідко і збитковості підприємств обумовлює низьку інвестиційну активність. В результаті існує нерівність і між заощадженнями і інвестиціями.

У галузях, що поставляють предмети повсякденного попиту, виробництво скорочується в порівняно менших масштабах. В той же час при несприятливій економічній ситуації споживачі можуть майже повністю припинити закупівлі устаткування або побутової техніки в очікуванні кращих часів. Відповідно падіння виробництва в металургії, важкому машинобудуванні, галузях, що

виготовляють холодильники, автомобілі та ін., буває, як правило, набагато більшим, ніж в легкій і харчовій промисловості.

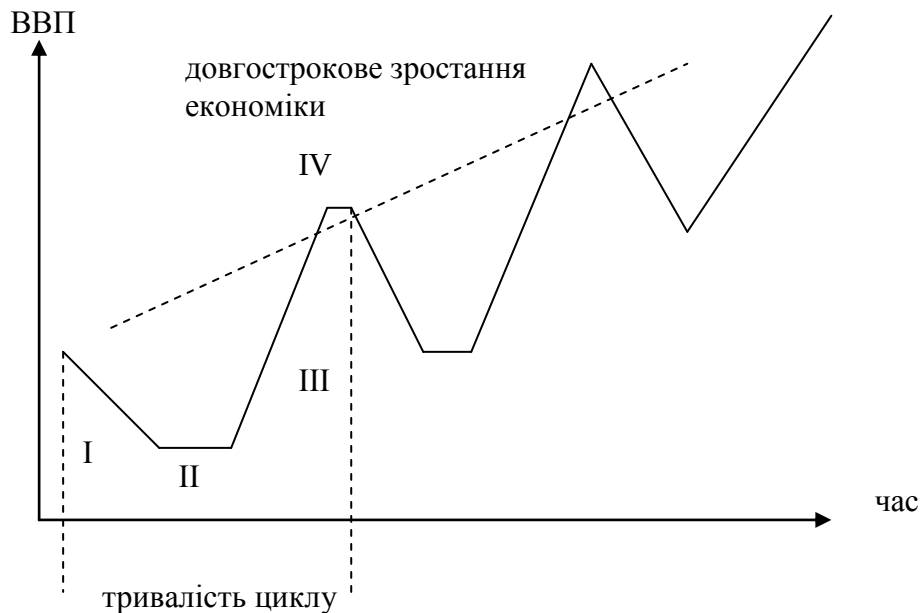

Рис. 1.6. Циклічний характер розвитку економіки і фази економічного циклу

Є відмінності в реакції на кризу монополій і немонополізованих секторів економіки. Якщо у високомонополізованих галузях в період кризи ціни майже не знижуються при різкому скороченні обсягів виробництва, то в галузях з низькою концентрацією капіталу відбувається значне падіння цін при відносно невеликому зниженні обсягів випуску продукції. Інакше кажучи, монополії, спираючись на свою економічну владу, з набагато меншими витратами можуть пережити кризу.

Друга – депресія (стагнація). Вона є фазою (більш менш тривалою – від півроку до трьох років) пристосування господарського життя до нових умов і потреб, фазою отримання нової рівноваги. Для неї характерна невпевненість, безладні дії. Довір'я підприємця до кон'юнктури відновлюється насилу, він оглядається, не ризикуючи вкладати значні засоби в бізнес, хоча ціни і умови господарювання стабілізуються. Ця фаза характеризується у багатьох випадках падінням норми відсотку.

Третя – пожвавлення. Це фаза відновлення. Починаються капіталовкладення, ростуть ціни, виробництво, зайнятість, процентні ставки. Пожвавлення охоплює, перш за все, галузі, що поставляють засоби виробництва. Заохочувані успіхом інших, створюються нові підприємства. Інакше кажучи, пожвавлення завершується досягненням передкризового рівня за макроекономічними показниками. Потім починається новий, більш високий, ніж раніше, підйом.

Четверта – підйом (бум). Це фаза, при якій прискорення економічного розвитку виявляється в серії нововведень, виникненні маси нових товарів і нових підприємств, в стрімкому зростанні капіталовкладень, курсів акцій і інших цінних паперів, процентних ставок, цін і заробітної платні. І в цей же час наростає напруженість банківських балансів, збільшуються товарні запаси. Підйом, що виводить економіку на новий рівень в її поступальному розвитку, готує базу для нової, періодичної кризи.

Первинним «поштовхом» (причиною) нової періодичної кризи є скорочення сукупного попиту, і знову починається спад виробництва, падіння зайнятості, зменшення доходів, скорочення витрат і попиту. Що ж до чинників, що викликають первинне скорочення сукупного попиту, то вони можуть бути самими різними: заміна зношеного устаткування (зменшуються колишні закупівлі сировини, матеріалів, запчастин), падіння попиту на окремі види продукції, зростання податків і кредитних відсотків, порушення закону грошового обігу, війни, різні політичне події, непередбачені ситуації та ін. (табл. 1.2).

Все це може зламати ринкову рівновагу, що склалася, і дати поштовх черговій економічній кризі. З урахуванням різноманіття причин (збудників) циклічного відтворювання і частих порушень традиційних фаз ученими різних напрямів пропонуються наступні різновиди циклів:

– цикли Кондратьєва, або довгохвильові цикли, тривалістю 40–60 років: їх головною рушійною силою є радикальні зміни в технологічній базі суспільного виробництва, його структурна перебудова;

–цикли Ковалю. Їх тривалість обмежується приблизно 20 роками, а рушійними силами є зсуви у відтворювальній структурі виробництва (часто ці цикли називають відтворювальними або будівельними);

–цикли Жуглара періодичністю 7–11 років, є підсумком взаємодії різноманітних грошово-кредитних чинників;

–цикли Кітчина тривалістю 3–5 років породжуються динамікою відносної величини запасів товарно-матеріальних цінностей на підприємствах;

–приватні господарські цикли, що охоплюють період від одного до 12 років і пов'язані з коливаннями інвестиційної активності.

Таблиця 1.2

Види макроекономічних циклів

Тип	Довжина циклу	Характерні риси
Кітчина	2-4 роки	Величина запасу > коливання ВВП, інфляція, зайнятості, комерційні цикли
Жуглара	7-12 років	Інвестиційний цикл > коливання ВВП, інфляції, зайнятості.
Ковалю	16-25 років	Дохід > еміграція > житлове будівництво > сукупний попит > дохід
Кондрат'єва	40-60 років	Технічний прогрес, структурні зміни
Форрестера	200 років	Енергія і матеріали
Тоффлера	1000-2000 років	Розвиток цивілізацій

Велику увагу в сучасних умовах учені надають теорії «довгих хвиль» Н.Д. Кондратьєва (1892–1938). Ще в 20-го роки, вивчаючи питання динаміки господарської кон'юнктури в СРСР, Кондратьєв проводив економічні зіставлення ряду показників, що характеризують розвиток нашої економіки, з динамікою світового капіталістичного господарства. Дослідження привели його до вироблення концепції «довгих хвиль» капіталістичного відтворювання. Узагальнивши величезний статистичний матеріал, Кондратьєв довів, що разом з відомими малими циклами капіталістичного відтворювання (тривалістю 8–10 років) існують великі відтворювальні цикли середньою тривалістю 48–55 років. В цих циклах Кондратьєв виділяв дві фази, або дві хвилі, – ту, що підвищує та

ту, що знижує.

Перший цикл – з 1787–1792 до 1810–1817 р. (хвиля, що підвищує) і з 1810–1817 до 1844–1851 р. (хвиля, що знижує). Другий цикл – з 1844–1851 до 1870–1875 р. (хвиля, що підвищує) і з 1870–1875 до 1890–1896 р. (хвиля, що знижує). Третій цикл – з 1890–1896 до 1914–1920 р. (хвиля, що підвищує) і з 1920 до 1940 р. (хвиля, що знижує) (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Чотири кондратьєвських цикли (за оцінками Менша)

Хвиля	Фаза, роки			
	процвітання	реcesія	депресія	відродження
I (55 років)	1787-1799	1800-1812	1813-1826	1827-1842
II (55 років)	1843-1856	1857-1868	1869-1884	1885-1897
III (55 років)	1898-1910	1911-1924	1925-1938	1939-1953
IV (55 років)	1954-1965	1965-1978	1979-1993	1994-2009
			(прогноз)	(прогноз)

У теорії циклічності довга хвиля ділиться на чотири основні фази: процвітання, реcesія, депресія, відродження. Процвітання і реcesія формують фазу підйому, депресія і відродження – фазу спаду. Якщо представити довгу хвилю як послідовність життєвих циклів лідируючих галузей, можна спробувати співвіднести фази довгої хвилі з фазами довгого циклу: процвітання – зростання; реcesія – насичення; депресія – спад; відродження – впровадження (табл. 1.4).

Слід зазначити, що приведені фази довгої хвилі і життєвого циклу не співпадають ідеально. Але правомірний, на наш погляд, висновок про те, що життєвий цикл лідируючих галузей, заснований на певному кластері винаходів, відповідає довгій хвилі в економіці.

Зміна лідируючих галузей, тобто структурна перебудова економіки, є вирішальним чинником початку нової довгої хвилі в економіці. Взаємна однозначна відповідність фаз життєвого циклу лідируючої галузі, заснованої на існуванні певної технологічної парадигми, і фаз довгої хвилі деформує зовнішні

чинники. Серед них, окрім чинників кон'юнктури і попиту, активний вплив роблять суспільно-політичні (включаючи війни), демографічні, соціальні і природно-екологічні чинники.

Таблиця 1.4

Макроекономічні характеристики фаз довгої хвилі

Характеристика	Депресія	Відродження	Процвітання	Рецесія
Валовий національний продукт	Низьке зростання	Підйом темпів зростання	Зростання прискореними темпами	Зниження темпів зростання
Попит на інвестиції	Наявність зайвих потужностей, падіння інвестиційного попиту	Інвестиції в нові виробництва і галузі	Значне розширення масштабів інвестицій	Раціоналізація інвестиційної політики
Споживацький попит	Безперервне зростання попиту	Пошук нових сфер зростання споживацького попиту	Розширення попиту у всіх сферах	Безперервне зростання нових секторів економіки і насичення споживацького попиту.

1.8. Види економічних криз і їх динаміка

Після Джона Мейнарда Кейнса західна економічна думка не тільки визнала циклічність суспільного відтворювання і поглибила дослідження форм, структур і причин циклів, але і посилено і небезуспішно шукає шляхи і методи нейтралізації негативних наслідків впливу циклічності на соціально-економічний розвиток суспільства.

Відбулося зближення позицій в поглядах прихильників різних підходів до циклічності. По-перше, циклічність визнається як багатовимірне явище, ряд її форм носить загальносвітовий характер. Більш того, в своєрідних формах циклічність існувала і в умовах директивно-планової економіки. По-друге, циклічність в цілому, у тому числі і її сама руйнівна фаза – економічна криза, признається не тільки і не стільки як суспільне «зло», а швидше як своєрідна

форма забезпечення поступального розвитку економіки в умовах ринкових відносин. Коливання економічної активності оцінюються як одна з умов оновлення і зростання. По-третє, характерна межа – рух відбувається не по колу, а по спіралі. Тому циклічність визнається формою прогресивного розвитку суспільства. По-четверте, необхідно заглиблювати об'єктивні знання про цикли, їх причини і знаходити ефективні методи і засоби для згладжування їх негативних наслідків.

Проте є і інша точка зору: цикли і кризи – результат особливостей внутрішнього розвитку кожної країни. Кризи бувають регулярні (циклічні) або періодичні, які повторюються з певною закономірністю, і нерегулярні. Регулярні кризи перевиробництва дають початок новому циклу, в ході якого економіка послідовно проходить чотири фази і готує базу для подальшої кризи. Вони характеризуються тим, що охоплюють всі сфери економіки, досягаючи великої глибини і тривалості.

До нерегулярних економічних криз відносяться проміжні, часткові, галузеві і структурні. Проміжна криза не дає початку новому циклу, а перериває на певний час перебіг фази підйому або пожвавлення. Вона менш глибока і менш тривала в порівнянні з періодичною і, як правило, носить локальний характер. Подібні кризи мали місце в капіталістичних країнах в 1924 і 1927 рр. А в 1953-1954 і 1960-1961 рр. такі кризи охопили тільки США і Канаду.

Часткова криза відрізняється від проміжної тим, що вона охоплює не всю економіку, а яку-небудь сферу суспільного відтворення. Характерним прикладом є банківська криза в Німеччині 1932 р.

Галузева криза охоплює одну з галузей народного господарства. Приводом для неї можуть послужити найрізноманітніші причини. В їх числі: диспропорції в розвитку галузі, структурна перебудова, перевиробництво. Такі кризи бувають національними і міжнародними. До останніх відноситься криза світового судноплавства в 1958–1962 рр. і криза в текстильній промисловості в 1977 р.

Структурна криза є порушенням закону пропорційного розвитку суспільного виробництва. Це виявляється в серйозних диспропорціях між галузями, з одного боку, і випуском найважливіших видів продукції в натуральному виразі, необхідних для збалансованого розвитку, з іншого. В 70-ті роки економіку Заходу паралізували енергетична, сировинна й продовольча кризи.

Перед настанням чергової періодичної кризи виробництво досягає найвищого рівня, за яким вже ховається перевиробництво. Можливості збуту поки що здаються привабливими, банки продовжують кредитувати промисловість і торгівлю, сприяючи тим самим розширенню виробництва і збільшенню пропозиції. Уявіть собі, що на автостраді висаджений міст і передні машини зупинилися перед прірвою, але наступні за ними, нічого не підозрюючи, накатуються і накатуються, поки нарешті служба безпеки руху не присіче на якомусь відрізку рух по цій трасі. Чим довша утворюється «пробка», тим складніше її усунути.

ВИСНОВКИ

1. Криза — це крайнє загострення суперечностей в соціально-економічній системі, що загрожує її життєстійкості в навколишньому середовищі. Кризи відображають суперечності функціонування і розвитку. Кризи не обов'язково є руйнівними, вони можуть протікати з певним ступенем гостроти, але їх настання обумовлено не тільки суб'єктивними, але і об'єктивними причинами, самою природою соціально-економічної системи.
2. Причини кризи можуть бути різними. Вони діляться на об'єктивні, пов'язані з циклічними потребами модернізації і реструктуризації, і суб'єктивні, що відображають помилки і волюнтаризм в управлінні, а також природні, які характеризують кліматичні явища, землетрус та ін.
3. Практика показує, що кризи неоднакові не тільки за своїми причинами й наслідками, але й по самій своїй суті. Необхідність в розгалуженій класифікації криз пов'язана з диференціацією засобів і способів управління

ними. Якщо є типологія і розуміння характеру кризи, з'являються можливості зниження її гостроти, скорочення часу і забезпечення безболісності протікання.

4. У розпізнаванні кризи велике значення має оцінка взаємозв'язку проблем. Це контроль процесів розвитку й відстеження їх тенденцій за критеріями антикризового управління. Існуюча на даний час система показників не була орієнтована на розпізнавання криз.
5. Вся діяльність людини побудована на задоволенні її інтересів, які змінюються нерівномірно і непропорційно. Суперечності інтересів і об'єктивна нерівномірність їх зміни визначають як можливість криз, так і їх необхідність. Антикризовий розвиток – це не абсолютна відсутність кризи, а наявність таких криз, які є імпульсом успішного, з позицій інтересів людини, розвитку. Мету і інтереси може мати тільки людина. Саме вони є основою розпізнавання криз і їх усунення.
6. Першопричиною, тобто можливістю виникнення економічних криз, є розрив між виробництвом і споживанням товарів. Розвиток економіки привів до того, що виробництво носить суспільний характер, а форма привласнення результатів праці в основному збереглася приватна. Це веде до загострення суперечності між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення.
7. З середини ХХ ст. виникає нова матеріальна основа економічного циклу – масове оновлення товарів широкого вживання. В той же час держава проводить активну амортизаційну політику, направлену на прискорення процесу оновлення основного капіталу в післявоєнний період. Тому економічний цикл стає коротшим, а кризи – менш глибокими. На відміну від попередніх криз в 90-х роках спостерігається їх асинхронність.
8. Серед найвідоміших теорій циклів і криз виділяють: грошову теорію, яка пояснює цикл експансією (стисненням) банківського кредиту; теорію нововведень, що пояснює цикл використанням у виробництві важливих нововведень; психологічну теорію, що трактує цикл як наслідок хвиль

песимістичного і оптимістичного настрою, що охоплюють населення; теорію недоспоживання, що убачає причину циклу в дуже великій частці доходу, що йде багатим і бережливим людям, в порівнянні з тим, що може бути інвестовано; теорію надмірного інвестування, прихильники якої вважають, що причиною рецесії є, швидше, надмірне, ніж недостатнє, інвестування; теорію сонячних плям: погода – врожай.

9. Ґрунтовний аналіз екзогенних і ендогенних підходів до пояснення причин циклічності представлений так званим мультиплікаційно-акселераційним механізмом циклу. Відхилення, які викликає мультиплікаційно-акселераційний механізм, ділять на три основні категорії: затухаючі, вибухові і рівномірні. Затухаючі – такі коливання, амплітуда яких поступово скорочується до того моменту, де вони зовсім зникають і дохід стабілізується на досягнутому рівні. При вибухових коливаннях амплітуда постійно збільшується. Рівномірні – мають місце тоді, коли амплітуда коливань постійна.
10. Класичний цикл суспільного відтворювання складається з чотирьох фаз: кризи, депресії, пожвавлення та підйому.
11. Первинним «поштовхом» (причиною) нової періодичної кризи є скорочення сукупного попиту. Що ж до чинників, що викликають первинне скорочення сукупного попиту, то вони можуть бути самими різними: заміна зношеного устаткування (зменшуються колишні закупівлі сировини, матеріалів, запчастин), падіння попиту на окремі види продукції, зростання податків і кредитних відсотків, порушення закону грошового обігу, війни, різні політичне події, непередбачені ситуації та ін.
12. Циклічність визнається як багатовимірне явище, ряд її форм носить загальносвітовий характер. Коливання економічної активності оцінюються як одна з умов оновлення і зростання. Рух відбувається не по колу, а по спіралі.
13. До нерегулярних економічних криз відносяться проміжні, часткові, галузеві і структурні. Проміжна криза не дає початку новому циклу, а перериває на

певний час перебіг фази підйому або пожвавлення. Вона менш глибока і менш тривала в порівнянні з періодичною і, як правило, носить локальний характер.

14. Часткова криза відрізняється від проміжної тим, що вона охоплює не всю економіку, а яку-небудь сферу суспільного відтворення. Галузева криза охоплює одну з галузей народного господарства. Структурна криза є порушенням закону пропорційного розвитку суспільного виробництва. Це виявляється в серйозних диспропорціях між галузями, з одного боку, і випуском найважливіших видів продукції в натуральному виразі, необхідних для збалансованого розвитку, з іншого.

ПИТАННЯ

1. Що таке криза і яку роль вона відіграє в соціально-економічному розвитку?
2. Які причини виникнення кризи?
3. Які ознаки характеризують кризу і її особливості?
4. У чому виявляється людський чинник кризи?
5. Які об'єктивні тенденції кризи і її конкретні прояви?
6. Коли і чому з'явилася можливість економічних криз?
7. Назвіть основні причини економічних криз?
8. Які фази циклів вирізняють і як вони виявляються?
9. Види економічних криз, в чому їх відмінності?
10. Сучасні тенденції динаміки економічних криз?